

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ (КРАЄЗНАВСТВО, ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ)

С. М. Мищук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

РЕГІОНАЛЬНЕ НАУКОВЕ КРАЄЗНАВСТВО УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНИ, ВОЛИНСЬКИЙ МУЗЕЙ У ЖИТОМИРІ, ВОЛИНСЬКЕ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО, ВОЛИНСЬКИЙ ОКРАРХІВ)

Період кінця ХІХ та початку ХХ ст. в Україні характеризувався значною активізацією процесів формування національного відродження: виникали і розвивалися різноманітні культурно-просвітницькі та етнографічні установи. Перші паростки народознавчого руху сформувалися ще на початку ХІХ ст. у таких великих містах, як Київ, Харків, Полтава, Одеса, Чернігів, Ніжин¹. Як правило, науково-просвітницькі осередки створювалися при вищих навчальних закладах (наприклад, при Київському та Харківському університетах тощо), які мали високопрофесійні кадри та могли через видавничу діяльність популяризувати власні здобутки.

Наприкінці ХІХ ст. основний центр народознавчих студій об'єктивно (через Ємський указ 1876 р.) перемістився з Наддніпрянської України до західноукраїнських земель, зокрема, до Львова, де було створено Наукове товариство імені Шевченка.

Поряд з науковими товариствами, численними спілками та гуртками започатковують свою діяльність художньо-промислові, етнографічні та церковно-археологічні музеї. Це й Музей старожитностей В.В. Тарновського у Чернігові, і Київський промислово-мистецький музей, і Катеринославський музей імені О. Поля, і Львівський міський промисловий музей, і Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії.

Перші ознаки зародження краєзнавчого та культурно-просвітницького руху на Волині проявилися у 60-х роках ХІХ ст., що виразилося у створенні аматорських гуртків, які мали на меті вивчення історії, етнографії та духовної культури свого краю. Активними членами таких об'єднань були геолог Г. Оссовський, археолог С. Гамченко, письменниця та поетеса О. Пчілка, геологи М. Міклухо-Маклай та О. Карпінський, які трохи згодом відіграли визначну роль у створенні таких важливих для дослідження краєзнавства Волині установ, як Волинське церковно-археологічне товариство (1894)², Товариство дослідників Волині (1900)³ та Волинський музей у Житомирі.

Волинське церковно-археологічне товариство мало на меті вивчення старожитностей та історії релігії, а також збирання пам'яток культури.

На першому засіданні Товариства дослідників Волині, що відбулося 2 грудня 1900 р., було затверджено статут, за якими передбачалося створення природничої, етнографічної та історичної секцій, та обрано раду. При Товаристві мали також функціонувати бібліотека, музей та архів⁴. У проєкті згаданого статуту відзначалося, що для здійснення розвідок історико-краєзнавчого характеру доцільним вважалося “збирати колекції з різних галузей знань для Волинського музею, котрий має бути відкритим для публіки”. Отже, вже власне ідея формування музейного зібрання Волині від самого початку мала культурно-просвітницький характер і ставила завдання популяризації історії та тогодення регіону.

Іншим пріоритетним напрямом діяльності Товариства була бібліографічна діяльність, яка, на думку сучасної української дослідниці В. Петрикової, навіть спрямовувала окремі краєзнавчі дослідження, виконуючи одночасно й науково-допоміжну функцію⁵. Слід відзначити, що в Україні у період з кінця ХІХ ст. було розгорнуто колосальну за масштабами бібліографічну роботу зі створення репертуару національної книги як фактора самоусвідомлення українського народу.

За протоколами засідань Товариства доцільними вважалися “збирання і вивчення усього великого наукового матеріалу, опрацьованого вченими попередніх часів, що стосується до вивчення природи Волині, складання покажчиків до геології, геогнозії, мінералогії, метеорології, ботаніки, кліматології, етнографії, географії Волинської губернії”⁶. Такий широкий діапазон планування наукових студій Товариства дає привід для висновків про створення центру колекціонування та вивчення волиніки у якнайширшому розумінні.

Очолював Товариство дослідників Волині відомий вчений – геолог і мінеролог професор П.А. Тутковський. Найвагомим внеском цього

дослідника у справу розбудови української національної бібліографії було створення зведеної бібліографії історико-географічного характеру, зокрема, – першої бібліографії з картографії⁷ для оцінки розвитку географії та проведення картографування території України.

Основні ідеї, якими керувалося Товариство за часів своєї фундації, втілилися у його пізнішій плідній діяльності, яка тривала впродовж функціонування Товариства (від 1900 до 1920 р.). Під його егідою було підготовлено та опубліковано 3 галузевих краєзнавчих посібники в “Працях” Товариства та зібрано бібліотеку документальних джерел⁸.

У цілому за роки діяльності Товариство дослідників Волині опублікувало 14 томів наукових праць, підтримувало творчі стосунки з 104-а науковими установами, товариствами й редакціями академічних видань. Серед почесних членів товариства були такі видатні діячі, як К.А. Тімірязєв, А.Ю. Кримський, О.О. Шахматов, О.В. Клосовський, В.Г. Короленко, О.П. Карпінський, які надавали йому значної підтримки та сприяли проведенню науково-дослідної роботи⁹.

На жаль, у період громадянської війни, внаслідок історико-політичних катаклізмів епохи Товариство припинило свою діяльність. У 1930-і роки кращі представники волинської інтелігенції, які брали участь у краєзнавчому русі цього регіону, були репресовані під час так званих “чисток апарату”¹⁰.

Свого часу Товариство дослідників Волині стало ініціатором заснування Волинського музею у Житомирі (нині – Житомирський обласний краєзнавчий музей)¹¹. Першим директором Музею став історик та археолог Я.В. Яроцький, з 1911 р. директором був метеоролог та географ С.А. Бржозовський. Формуванню музейних фондів значною мірою сприяла участь у ньому таких провідних членів Товариства дослідників Волині, як геолог, один з перших академіків УАН та перший директор Геологічного інституту П.А. Тутковський, антрополог М.М. Беллонін, історик О.А. Фотинський, фольклорист П.Н. Абрамович та ін. На січень 1914 р. у Музеї було представлено 8292 експонати. За спостереженням дослідниці історії Волині В. Петрикової, співробітники Музею, в основному, займалися опрацюванням документальних джерел з краєзнавчої тематики.

Структурна організація музейного зібрання (історичний, етнографічний та природничий відділи) відповідала поділові на відповідні секції у Товаристві. Крім того, у Музеї існували бібліотечний відділ з підвідділом “Поліграфічна виставка”, бібліотека-читальня “Волиніка”, архів писемних пам’яток¹². Один із фундаторів Товариства дослідників

Волині В.Г. Кравченко від 1901 р. був головою етнографічної секції цієї організації, а згодом, у 1920 р., очолив етнографічний відділ Волинського музею у Житомирі¹³. М.М. Шавлович від 1932 р. головував у археологічному кабінеті музею, що згодом увійшов до складу історичного відділу. Наступними завідуючими історичним відділом були Н. Дмитрук та К. Черв'як. Трагічно склалися їхні долі: Шавловича у 1935 р. увільнили від роботи як “націоналіста-двурушника”¹⁴, Дмитрук та Черв'як були репресовані та розстріляні як “вороги народу”¹⁵. У 1937 р. був заарештований і засуджений на 8 років трудових таборів особливого режиму завідуючий природничим відділом, укладач унікальної зоологічної колекції В.І. Бруховський¹⁶. Отже, результатом усіх цих політичних процесів стало планомірне винищення наукового потенціалу Волині.

На жаль, картковий каталог бібліотеки Товариства дослідників Волині (поч. ХХ ст.) не зберігся. За записом в інвентарній книзі фондів від 1936 р., він залишався в уривках, у невеликій за розміром зв'язці під № 16 і знаходився у відділі рукописів ВБУ (ф. І, № 4766)¹⁷.

Музей Товариства, у зв'язку з відсутністю власного приміщення, був розташований у Публічній бібліотеці Житомира. Музейна колекція складалася із рукописних матеріалів, а також із зібрання ікон¹⁸. Нею зацікавилися такі видатні вчені-філологи, як О.А. Назаревський, М.К. Гудзій та В.М. Перетц.

Так, виїздний семінарий з російської філології під керівництвом В.М. Перетца (1910) констатував, що, не зважаючи на те, що музейна збірка рукописів не була визначною за складом та характером документів, проте описати її для залучення до наукового обігу було вкрай потрібно¹⁹. В.М. Перетцу та членам його семінарія належать описання двох Євангелій-тетр (ХVІІІ ст.), богослужбових збірників (ХVІІІ ст.), збірника служб загальних (кін. ХVІІ – поч. ХVІІІ ст.), Службника (ХVІІІ ст.), служб уніатських (ХVІІІ ст.), плана-мапи (кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст.), трьох церковних метрик (ХVІІІ ст.) з музею Товариства²⁰.

11 рукописів описав М.К. Гудзій. Серед них: Мінея служебна кінця ХVІ ст., Євангеліє-тетр (кін. ХVІ – поч. ХVІІ ст.), Октоїх (поч. ХVІІ ст.), Помянники (ХVІІ–ХVІІІ ст.), Ірмолої (кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст.), метрики (ХVІІІ ст.), церковна книга витратна (ХІХ ст.), грамоти (ХVІ ст.)²¹.

Два рукописи із зібрання Товариства описані О.А. Назаревським – “Восследование погребения иноческаго” (1780) та “Опись Луцькаго повета села Лища...” (1806)²².

Інформація щодо конкретних рукописів містилася у складеному алфавітному покажчику описаних рукописів Товариства дослідників Волині (21 позиція)²³.

Фонд Товариства дослідників Волині як виокремленої складової зібрання Волинського краєзнавчого музею згадувався і пізніше П.М. Поповим у його повідомленні про власне наукове відрядження в травні 1931 р., прочитане на засіданні Комісії української літератури доби феодалізму у ВУАН 24 листопада 1931 р.²⁴ Доповідь П.М. Попова містила відомості про найзначніші в історико-культурному відношенні рукописні пам'ятки XVI – початку XVII ст. з музею Товариства²⁵. Саме тоді, у травні 1931 р., П.М. Поповим було акцентовано на необхідності переміщення житомирських музейних фондів і концентрації їх у найбільшому бібліотечному сховищі України – ВБУ у Києві.

Проблеми з передачею матеріалів Товариства з Волинського краєзнавчого музею у Житомирі до ВБУ розпочалися відразу ж – у 1932 році: усілякими способами співробітники Музею намагалися зберегти волиніку у власних фондах, не допустивши її розпорошення. Згідно з актом прийому-передачі від 9 жовтня 1932 р. за підписом, з одного боку, директора музею Антонова, з іншого, – представника ВБУ Дзбановського, у пункті № 7 зазначено, що “зовсім не було допущено представників ВБУ для відбирання книг для ВБУ... з бібліотеки т-ва дослідників Волині та Волинського Церк. археол. тов-ва...”²⁶.

Повністю рукописні матеріали Товариства надійшли до ВБУ лише у 1934 р., що зафіксовано у списку “Рукописи Волинського державного Музею” з Архіву ІР НБУВ²⁷.

Після реконструкції матеріалів Житомирського музею у фондах ІР було виявлено: Октоїх (2-а пол. XVII ст.) (ф. I, № 3985), Требник (1735) (ф. I, № 3987), [Співи на дні святих] (1765) (ф. I, № 3988), Ірмолой на лінійних нотах (2-а пол. XVII ст.) (ф. I, № 3997), Суботник, Помяник (2-а пол. XVIII ст.) (ф. I, № 4018), Синодик (XVIII–XIX ст.), Помяник (XVIII ст.) (ф. I, № 4020), “Грамота славетного Федора Ружинця” (1771) (ф. I, № 4021), метрика села Чоторбики (1724–1744) (ф. I, № 4022), метрика села Войкович (1747–1808) (ф. I, № 4023), Євангеліє-тетр (XVI ст.) (ф. I, № 4048), Євангеліє-тетр (1727) (ф. I, № 4049), Євангеліє-тетр (1775) (ф. I, № 4050), Мінея служебна (XVI ст.) (ф. I, № 4056), Служебник (XVIII ст.) (ф. I, № 4061), “Восследование общее” (XVIII ст.) (ф. I, № 4064), Мінея святкова на весь рік (1777) (ф. I, № 4068).

З рукописної спадщини Волинського церковно-археологічного

Товариства у фондах ІР НБУВ зберігаються: Панегірик на пошану гетьмана Мазепи авторства Стефана Яворського (копія з друку 1689 р.), збірник віршів, промов тощо (1-а пол. XVIII ст.) (ф. I, № 4193), рукописи латиною з філософії (1770) (ф. I, № 4366) та фізики (XVII–XVIII ст.) (ф. I, № 4367).

Аналізуючи краєзнавчі дослідження Волині на зламі XIX та XX ст, не можна не згадати про діяльність Волинського окрархіву та його вченого архівіста Володимира Яковича Гнатюка²⁸. Він був призначений на цю посаду тоді, коли архівна справа на Волині переживала не кращі часи. Концентрація документів не була доведена до кінця, відбулося надзвичайне змішання фондів. Лише з приходом нового вченого архівіста почалися певні позитивні зрушення.

Класична освіта (Петроградські історико-філологічний та комерційний інститути), глибокі знання в галузі архівної справи, археографії та джерелознавства, досвід роботи у Губнаросвіті допомогли Гнатюку досить швидко налагодити роботу з інвентаризації архівних фондів, встановивши тісний зв'язок з науковими установами Житомира. Розуміючи важливість збереження для майбутніх поколінь архівних матеріалів, Гнатюк став ініціатором спеціальної відозви, опублікованої у місцевій газеті "Робітник", в якій пояснювалося, що кожний архівний папірець – це цінний історичний документ. Як результат – добровільні архівні кореспонденти Волині виявили цінні матеріали, зокрема, документи етнографічного та педагогічного товариств, філософського товариства ім. Сковороди, народного будинку мистецтва та ін.

Одночасно із планомірним обстеженням та інструкуванням відомчих архівів Гнатюк висунув ідею про створення історико-археографічного кабінету. У відповідній записці до Укрцентрархіву, складеній у вересні 1929 р., вчений ґрунтовно, оперуючи цифрами та фактами, довів, що Волинський окрархів за кількістю та змістом документів займає одне з перших місць серед архівів колишніх губернських центрів України, а архівознавча праця на Волині має давні традиції і веде свою історію від 1893 р., тобто від часу заснування єпархіального давньосховища, яке мало власний архів і видавало наукові описи документів. На думку дослідниці історії архівної справи І. Матяш, ідея Гнатюка набагато випередила заснування подібних архівознавчих установ в інших великих містах України²⁹. Зрозуміло, що у період, коли вже почав формуватися радянський підхід до вивчення історії, завдання Кабінету, за Гнатюком, мали концентруватися на вивченні та публікації документів переважно XIX–XX ст., які висвітлювали б

соціальні, освітні, мистецько-культурні та наукові процеси. На порядок денний виносилося питання про створення Постійної біографічної комісії діячів Волині³⁰.

У 1930 р. кабінет було створено; тоді ж було засновано й Біографічну комісію. Згідно з прийнятим положенням Комісія мала збирати біографічні відомості для словника “Діячі Волині ХІХ–ХХ ст.”, тобто видання повинно було проілюструвати життя та діяльність видатних особистостей з галузей політики, місцевого громадського життя, науки, мистецтва, які народилися, працювали чи досліджували цей регіон³¹.

Комісія встановила зв'язки з академіками П.А. Тутковським та В.І. Липським, вченим-архівістом ЦАДА В.І. Новицьким, членом Археографічної комісії ВУАН М.І. Корниловичем, співробітником ВУАН Є.Д. Сташевським, літературознавцем і бібліографом В.Т. Боцяновським. На жаль, Комісія так і не розгорнула вповні свою діяльність, а після від'їзду В.Я. Гнатюка до Кривого Рогу, де він обійняв посаду завідуючого кафедрою Інституту професійної освіти, вона практично згорнулася³². Зібрані матеріали були надіслані до Біографічної комісії при ВУАН, після закриття якої разом з двома підготовленими до друку томами Біографічного словника були знищені³³.

Невідомою залишається й доля В.Я. Гнатюка, якого 10 серпня 1933 р. звільнили з посади професора кафедри загальної літератури Польського педагогічного інституту у м. Києві за “протягування” до навчального процесу буржуазної націоналістичної пропаганди.

Усі згадані в нашій розвідці особистості розглядали архівну справу як складову частину розвитку духовної культури України. Це покоління вчених-архівістів “поставило перед собою завдання будь-що врятувати архівні історичні комплекси від фізичного знищення та намагалося звернути увагу громадськості на архіви, виховати її в пошані до документальних пам'яток, без яких неможливе вивчення історичного минулого нашої держави”³⁴.

¹ Горленко В.Ф., Наулко В.І. Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи // *Культура і побут населення України.* – 2-е вид., доп. – К., 1993. – С. 48–49.

² Костриця М.Ю. Роль “Товариства дослідників Волині” у розвитку краєзнавчих студій на початку ХХ століття // *Велика Волинь: Минуле і сучасне: Тези II регіон., наук.-теорет. конф.* 18–20 груд. 1992 р. – Рівне, 1992. – С. 27–28.

³ Кузьменкова Н.В. Історія створення природничої колекції Житомирського краєзнавчого музею // *Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя*

Житомир. краєзнавчого музею (11–13 жовт. 1995 р.).– Житомир, 1995.– С. 27; *Тарабукін О.О.* Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Там само. – С. 32.

⁴ *Костриця М. Ю.* Вказ. пр.– С. 28.

⁵ *Петрикова В.* Краєзнавча бібліографія як одна із засад розвитку наукового краєзнавства України (20-і роки ХХ ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 2000.– Вип. 6.– С. 148–159.

⁶ Протоколи засідання (етнографической секции) 13 января 1901 г. // Тр. О-ва исследователей Волини.– Житомир, 1902.– Т. 1.– С. 52–53.

⁷ *Тутковський П.* Матеріали до бібліографії мапознавства України: Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література. Ч. 1.– К., 1924.– 63 с.– (Зб. Іст.-філол. відділу УАН; № 16).

⁸ *Петрикова В.* Вказ. пр.– С. 149.

⁹ *Костриця М.Ю.* Вказ. пр.– С. 28.

¹⁰ *Ланчук Н.В.* 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомир. краєзнавчого музею (11–13 жовт. 1995 р.).– Житомир, 1995.– С. 13–14; *Тарабукін О.О.* Вказ. пр.– С. 32; *Білоус П.В.* Діяльність В.Г. Кравченка як завідувача етнографічного відділу Волинського музею.– С. 64; *Костриця М.Ю.* Вказ. пр.– С. 27–29.

¹¹ Слід зазначити, що у сучасний період відбуваються заходи по відродженню Товариства та його традицій. Так, у січні 1990 р. відбулася установча конференція відродженого Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, яке до основи програми та статуту поклало колишні документи “Товариства дослідників Волині”. (*Костриця М.Ю.* Вказ. пр.– С. 28).

¹² *Кудрицький М.* Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею: (Хроніка) // Бібліол. вісті. – К., 1926. – С. 88–89.

¹³ Там само.– С. 152.

¹⁴ *Білоус П.В.* Діяльність В.Г. Кравченка як завідувача етнографічного відділу Волинського музею (1920–1931). – С. 63–64.

¹⁵ *Тарабукін О.О.* Вказ. пр. – С. 33.

¹⁶ *Гарбузова Л.А.* Етнографічний відділ Житомирського краєзнавчого музею як центр вивчення народної матеріальної та духовної культури краю // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомир. краєзнавчого музею (11–13 жовт. 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 38–39.

¹⁷ *Ланчук Н.В.* 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995).– С. 13.

¹⁸ ІР НБУВ, Інвентарна книга I відділу: № 1668–5154, арк. 183. Як свідчить запис у Інвентарній книзі, за даними звірки фондів відділу рукописів 1966 р. ця одиниця зберігання значилася відсутньою.

¹⁹ *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года.– К., 1911.– С. 7.

²⁰ Там само. – С. 57.

-
- ²¹ Там само.– С. 29–36.
- ²² Там само.– С. 64–65.
- ²³ Там само.– С. 56.
- ²⁴ Там само.– С. 148.
- ²⁵ ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 4.
- ²⁶ Там само, арк. 21.
- ²⁷ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, од. зб. 44, арк. 56.
- ²⁸ Там само, арк. 41–56.
- ²⁹ *Верба І., Кондратюк Р., Костриця М.* Гнатюк Володимир Якович // Українські архівісти : Бібліогр. довід. – К., 1999. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-і роки). – С. 88–89.
- ³⁰ *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 206–208.
- ³¹ ДАЖО, ф. Р-442, оп. 3, спр. 50, арк. 2.
- ³² Там само, арк. 24–24 зв.
- ³³ *Матяш І.* Вказ. пр.– С. 208.
- ³⁴ *Чишко В.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996. – С. 118–119.
- ³⁵ Українські архівісти. Біографічний довідник.– К., 1999.– Вип. 1.– С. 6.